

La Crestomazia accessibla a mintgin

Cumbinaziun da tradiziun e tecnica moderna

■ **(anr/fa) Dapi glindesdi è la Crestomazia Retorumantscha disponibla en l’internet. Tut ils interessads èn envidads da proponer meglieraziuns, sch’els avessan da chattar sbagls en il text.** «La Crestomazia Retorumantscha (CR) da Caspar Decurtins, cumparida tranter il 1888 ed il 1919 en la revista ‘Romanische Forschungen’, è fin oz la collecziun da texts rumantschs la pli impurtanta», ha explitgà il linguist *Florentin Lutz* che lavura a Berna tar l’Uffizi federal per migraziun, glindesdi a Cuira en la Chasa Rumantscha a chaschun da la confenza da pressa, «a partir dad uss è la CR, grazia a la digitalisaziun da las 7250 paginas, accessibla a tut las Rumantschas e Rumantschs.» Il project consista sco ch’el ha ditg da duas parts: Il professer *Jürgen Rolshoven* che maina la secziun «sprachliche Textverarbeitung» da l’Institut da linguistica da l’Universitad da Cologna e ses gidanters, tranter quels *Fabian Steeg*, han digitalisà ils 14 toms da la CR (inclusiv register). Avant 35 onns ha emprais Rolshoven rumantsch sursilvan. «Per la part rumantscha dal project avev jau il sustegn da la romanista *Mevina Puorger* sco era dals students *Michele Badilatti* e da *Gion-Andri Cantieni*.»

«Ina funtauna incumparabla per la scienza»

Sin la pagina www.crestomazia.ch chattan ins uss gratuitamain la CR cumpletta. Ins sto mo per entant anc s’annun-

Il linguist Florentin Lutz ha sfeglià en la Crestomazia stampada ed en quella digitalisada.

FOTO F. ANDRY

ziar cun num e code. «Cun sias stgars 8000 paginas texts da quatter tschientaners è la CR ina funtauna incumbarabla tant per la scienza linguistica e litterara sco era per la scienza da la cultura populara», ha ditg Florentin Lutz. La CR digitala dat tenor el numerus novs impuls per il diever scientific, medial, educativ ed era privat: «Ins po retscher-tgar persunas e nums locals tenor criteris istorics e genealogics u nizzegiar la

Crestomazia per lavurs lexicograficas, p. ex. per eruir midadas linguisticas ch’igl ha dà ils ultims 400 onns», ha’l numnà dus exempels. Il project è vegnì finanzia da la Deutsche Forschungsgemeinschaft e da la Germania cun 160 000 euros, dal chantun Grischun cun 25 000 francs, dal Legat A.Cadonau cun 7500 francs e da l’Institut grischun per la perscrutaziun da la cultura cun 7000 francs.

Mintgin po gidar a meglierar il text Digitalisar cun l’identificaziun optica dals segns è strusch pussaivla senza sbagls, causa che la tipografia en la CR variescha ferm. Blers dals sbagls han ins pudì eliminar cun agid dal computer. Dals ulteriurs sbagls s’occupa la cuminanza linguistica rumantscha sezza: «Ins na po far nagut fauss», ha ditg Michele Badilatti cun explitgar l’editur da correctura ch’ils informatichers da lingua da

l’Universitad da Cologna han sviluppà, «tut quels che chattan sbagls èn envidads da far las correcturas da maniera interactiva.» Els survegnan la pussaivladad dad inditgar il sbagl e da proponer co al correger, sco era da motivar e commentar lur proposta.

Project exemplaric per autras publicaziuns

Las meglieraziuns, commentaris e renviaments vegnan integrads tenor ils princips da Wikipedia. «Quai n’è betg la versiun finala, mintgin po annunziar sia proposta, senza stuair avair tema da far insatge fauss», ha ditg era Rolshoven. Ch’els sperian ch’in pèr tschient persunas da lingua rumantscha sa partecipeschian e gidian a meglierar il text, ha menziunà Florentin Lutz. En questa moda mantegna e furma tenor el la cuminanza linguistica sia atgna lingua e cultura en ina comunicaziun interactiva sur la rait. «Per l’emprima giada vegn la cuminanza linguistica d’ina lingua minoritara damai integrada en il process d’in mantegnement linguistic interactiv», ha punctuà Lutz, «il project daventa uschia exemplaric per documentar e conservar la ierta culturala da linguas pitschnas, era periclitadas.» Ins fetschia quint da digitalisar en avegnir ulteriuras ovras rumantschas, ha’l menziunà, «las experientschas fatgas cun la Crestomazia èn qua segirmain in grond agid.»

In matg neglas per Stiafen Gabriel suenter 400 onns

1611 – in tiern pils idioms

DA ALEXI DECURTINS

■ **«L’entschatta ludeivla da nos GABRIELS ei fatga da scriver cun gronda ventira». – «Aschia eis ei pusseivel (era) en la Romontsch (la faviala romantscha) da menar la plema nunditgont (truz) auters lungatgs».** Quei noda Benedictus de Casutt en la congratulaziun a siu reverend frar Jon Moeli, plevon da Luven, oriunds da Schons. Lez haveva translatau 1683 ils «Sogns discuors d’in’olma fideivla» da Gerhard. Il cudischet ei schizun squitschous a Luven.

Sulom pigl idiom sursilvan

Tgi ha fatg sulom e dau vau agl idiom sursilvan da scartira? Il consens e meini ei generals ch’ei seigi stau negin auter che Stiafen Gabriel. El ei forsa buc igl emprem che ha entschiet a scriver sursilvan. Mo el e siu fegl Luci (Niev Testament 1648) han fullau via e dau funs e direcziun decisiva.

Jeu seregordel aunc bein ch’in amitg tutschin, igl agronom Felici Berther, ha schenghegiu a mi in exemplar dil Niev Testament. Contas gadas hai jeu sfegliu lien e contas gadas smarvigliu dil lungatg e fatg excerpts lundrora!

Aunc meglier! Stiafen Gabriel, igl Engiadines da Ftan, vegn suenter ils examens teologics a Turitg sco plevon a Flem (1593–99, atun). El entscheiva ad emprendre sursilvan, s’integrescha pli e pli e marida l’indigena Maria Canginna.

A Glion, nua ch’el ei staus plevon da 1599–1624 ha el stabilii siu stregn regiment religius e moral, ina «teocrazia» da tempra calviniana e zwingliana. El sedrezza cun «Il ver sulaz da pievel giuvan» oravontut alla giuventetgna. Il pugn da partenza ei Glion, il datum dil bien da stampa, ils 3 da fevrer 1611.

In Ladin cun respect dil sursilvan

Pertgei va el cun siu cudischet buca la via directa cun il lungatg ladin, gia formaus e luvraus ora? Sia raschun e constataziun ei evidenta:

«Denter quest lungatg (il sursilvan) e quel d’Engiadina, mia patria, ei gronda differenza. E lu vinavon, el fa quei, perquei che en quest lungatg ei aunc mai vegniu scret enzatgei». L’emprema ediziun ha in ferm colorit dialectal. Ins afla lien denter

auter expressiuns da Flem. En la secunda ediziun augmentada da 1625 fa el in ulteriur pass viers ina pli gronda normalisaziun, aunc adina sut l’enzenza dialectala dil romontsch dalla Foppa. Cunzun il catechissem (ina «summa» dalla vera car-

dientscha) ha giu biaras reediziuns e translaziuns per ladin, tudestg e talian.

Suenter 400 onns e varga ein las differenzas, la diversitad dils idioms, aunc adina vivas, mo ins secapescha tuttina in l’auter dil meglier.

Lungatg sco arma politica

Tgi che legia la lavur da Martin Bundi sur da Stiafen Gabriel (1964) survegn ina gesta idea da quella impressiunonta persunalitad morala e politica.

El mund politic ei Gabriel sefiers sco-sauda suenter 1600. Spagna e Milaun cun lur pussonza schavan ora las cornas ellas Treis Ligias. Per il minister da Glion uras da seriscuder e da preservar ils cartents ch’ei mondien buc en err. Perquei fa el appel a tuts vercartents dalla Ligia Grischa, a ses cars Grischuns.

Els plauns paludus sisum il Lag da Como eregian Spagna e Milaun denton la giganta fortezia da Fuentes, quasi sco simbol e smanatscha pils Grischuns. Tochen cheu e buca pli lunsch!

Gia il Ladin Duri Champel fageva diever dil drama religius, silmeins dallas introducziuns, per semischedar detschartamein en fatgs politics dalla tiara. Tier Gabriel se-repeta quei denter auter en la canzun religiusa.

In exempel persuenter ei il psalm 31

«Questa canzun ei fatga igl onn 1604 cu il retg da Spagna ha baghegiu la fortezia en Valtina». La canzun entscheiva en in tun ruasseivel e pascheivel. Mo lu tuttenina banduna el il fil e dat en in miedi d’agitaziun politica. Siu clom ha valur e tempra creativa e litterara.

*Nus spronza vein sin tei, Signur,
Vegnir nus lai buc a zanur,
Nus veglies ti spindrare;
Nus dai agid
Tras tia vertid,
O Deus, o Segner care.*

Fortezias fan els baghegiar

*cun quels latschs vuli’n els nus pigliar
Sco cu ins pegl’utschalse.*

*Deus dai agid.
Tras tia vertid
e spazza lur castialse.*

*Cuntut schegie il mund fuss bein
Da Spagners e Demunis plein,
Che lessen nus strunglare.
E tut il mund encunter zun,
Lein nus buc zachegiare.*

Battastrada digl idiom sursilvan

Jeu suondel pressapauc ils plaid da ser Th. Caveng (Glion/Flem). Il meret da Stiafen Gabriel dad haver schaffii il lungatg litterar romontsch (sursilvan) ei renconuschius repetidamein. Sin quei fundament han auters saviu baghegiar vinavon, han saviu luvrar ora pli fin e pli consequentamein l’ortografia dil lungatg vivent e sesvilpont.

Cun il «Ver sulaz» ha Gabriel dau entaun al pievel giuvan, a ses agens affons, a ses affons spirituals e scolars a Glion ed a Flem, in veritabel cudisch da scola.

Generaziuns pli tard (1678/79) san aunc adina apprezzar quei sforz e selegrar surlunder, sco ins auda ord la canzun attribuida a siu fegl Luzi «Davart la scartira, tgei nizeivel cunst quella seigi».

*Tgei marvigliusa caussa
Ei quei ch’ins sa plidar,
Tener la bucca clausa,
E d’entellir tut dar?
Vus smarvigliei zun fetge
Ch’ins po a Glion tscheu star,
Plidar cun in amitge
Che stat giu vid la mar.*

La scartira, il cudisch stampau, empau sco igl internet da nos dis! 400 onns sursilvan, 500 onns ladin, idioms adina pli cultivai e raffina. Tgei drow’ei oz dapli?

Savein nus aunc grau e grazia pil grond survetsch dils Gabriels? Ni ston ils «cars Grischuns» intunar danovamein da forza la canzun da Fuentes?